

SAM jaarboek 2021

**Stichting
Apeldoornse
Monumenten**

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	4
Wat is er te lezen in dit jaarboek?	6
Terugblik op de Open Monumentendagen	8
Platform Monumenteigenaren	14
Beschermd erfgoed	16
Pakhuis Panama	16
Wenumse Watermolen	18
Centraal Beheergebouw	19
Monumentale kunst	21
Project Post-70	24
Vooruitblik	28
SAM jarig!	28
SAM-Stadsherstel	30
Overige plannen	31
Nieuw aan oud	33
2e Beukenlaan 44	35
De Grote Kerk	37
Publicaties	39
‘Berg en Bos, een verrassende ontdekking’	39
‘Ter herinnering aan ... kleine monumenten in Apeldoorn, deel 2’	40
Monumentale bomen	42
De tuinen van Paleis Het Loo	45
Bestuurlijke zaken	52
Hoe correspondeert SAM met u?	53
SAM privacyverklaring	54
Colofon	

VOORWOORD

Voor u ligt het SAM jaarboek 2021 van Stichting Apeldoornse Monumenten. We kijken terug op een jaar vol activiteit waarin we eindelijk weer een aantal van u persoonlijk konden begroeten tijdens een inspirerende donateursavond of als enthousiast vrijwilliger tijdens de drukbezochte Open Monumentendagen, of tijdens ons overleg met vele organisaties. Wat hebben we ervan genoten om met de nodige voorzorgen tenminste een aantal keren bij elkaar te kunnen komen.

Dit jaarboek neemt u mee langs de vele onderwerpen waar we ons mee hebben beziggehouden. Misschien heeft u deelgenomen aan de activiteiten waarover u in dit jaarboek kunt lezen. Daarnaast is veel van wat we in 2021 hebben gedaan voor u minder zichtbaar: de vele gesprekken met gemeenteambtenaren en de wethouder Erfgoed over ontwikkelingen die we proberen bij te sturen; met gemeenteraadsleden over een lange termijnagenda voor erfgoed; met onze partners, zoals Bouwhuis over beschermenwaardig jonger erfgoed (van tussen 1970 en 1990); Paleis Het Loo over mogelijke gemeenschappelijke activiteiten in 2022; de IVN over monumentale natuur; en natuurlijk het EPA om samen sterker te staan.

Wanneer we het afgelopen jaar de revue laat passeren, constateert het SAM bestuur dat onze inbreng ook daadwerkelijk een bijdrage levert aan het behoud van erfgoed. Zo hebben we een belangrijke aanzet gegeven tot het succesvolle behoud van een monumentaal kunstwerk van Harry Meek, en het waarschijnlijke behoud van een werk van Berend Hendriks. Deze werken zouden zonder onze

inspanningen wellicht onder de slopershamer verdwenen zijn of binnenkort verdwijnen. Ook hebben we een belangrijke bijdrage geleverd aan het samenstellen van de groslijst van panden uit de periode 1970-1990 die het overwegen waard zijn om voor het nageslacht te behouden en waarvan een aantal in de nabije toekomst de status van gemeentelijk monument zal krijgen.

Soms ook moeten we een lange adem hebben, zoals we in het 35-jarige bestaan van onze stichting hebben ervaren. Een notoir voorbeeld daarvan is het behoud van het Panama Pakhuis dat al jaren op onze 'rode lijst' van zorgenkindjes staat. Ieder jaar dringen we aan op een doorbraak, maar ons geduld wordt wel zwaar op de proef gesteld.

In het komende jaar zullen we dan ook met trots stilstaan bij het feit dat SAM zich al 35 jaar druk maakt over de bescherming en het herstel van gebouwd en groen erfgoed in onze gemeente. We willen met u nadenken over wat we moeten doen om ook in de toekomst relevant te blijven en een zichtbare impact te hebben. We vinden het fijn als u ons laat weten wat u ervan vindt, en of u wellicht als vrijwilliger actief wilt worden. Blijf doorgaan met het melden van ontwikkelingen die u zorgen baren betreffende het behoud van ons erfgoed, of andere zaken waarvan u SAM op de hoogte wilt stellen. U kunt ons bereiken via onze website of per e-mail.

We zien ernaar uit ook in 2022 met uw medewerking en donaties weer veel te kunnen betekenen voor de bescherming en het herstel van monumentaal (ook groen) erfgoed in Apeldoorn.

Namens het SAM bestuur,

Josée Hulshof,
voorzitter

WAT IS ER TE LEZEN IN DIT JAARBOEK?

Herma van Dorth

In dit jaaroverzicht praten wij u bij over de activiteiten en evenementen van Stichting Apeldoornse Monumenten van het afgelopen jaar.

De Open Monumentendagen zijn een altijd populair evenement in het tweede weekend van september. Afgelopen jaar stonden de Open Monumentendagen in het teken van het thema ‘inclusie’; de foto’s tonen hoe het thema geslaagd kan worden genoemd. (pagina’s 8-13).

Platform Monumenteigenaren werd in 2020 opgericht samen met de gemeente Apeldoorn met als doel om particuliere monumenteigenaren en eigenaren van een beschermd pand in de gemeente Apeldoorn te ondersteunen bij de instandhouding, restauratie en verduurzaming van hun pand. U leest er meer over op de pagina’s 14 en 15.

Waar we ons als stichting zorgen over maken is de stand van zaken rond het Centraal Beheergebouw, de Wenumse Watermolen en het Pakhuis Panama (vanaf pagina 16). Ook zijn er monumentale kunstwerken die door sloop van gebouwen worden bedreigd, hierover gaat het op pagina’s 21-23.

In het artikel over project Post-70 vanaf pagina 24 is meer te lezen over de inventarisatie door de gemeente van monumentaal erfgoed uit de periode tussen 1970 en 1990 in Apeldoorn. De projecten zijn gegroepeerd rond vijf thema’s. Een aantal van de geïnventariseerde panden zou wellicht in aanmerking kunnen komen voor status als gemeentelijk monument.

Dat 'niets meer mag' bij een Rijks- of gemeentelijk monument of nooit meer kan worden uitgebreid is een misvatting. Als u hierover meer wilt weten, vindt u het artikel hierover vanaf pagina 33 vast interessant!

Een vooruitblik mag natuurlijk ook niet ontbreken, met als u ons toestaat een hele korte terugblik op 1987 (pagina's 28-30) vanwege 'een heuglijk feit'.

SAM publiceert met enige regelmaat boeken. Dit jaar waren het er maar liefst twee; In de serie 'Wijk in Beeld' verscheen er een boek over de wijk Berg en Bos (in samenwerking met wijkvereniging Berg en Bos). Ook gaf SAM een tweede boek over kleine monumenten in Apeldoorn uit. Beide titels zijn (ook) te koop in de boekhandel, zie pagina 39.

Behalve gebouwd (monumentaal) erfgoed zijn er ook prachtige monumentale bomen en -tuinen in Apeldoorn waar veel over te vertellen is, met bijdrages van IVN (Instituut Voor Natuur-educatie) over monumentale bomen op pagina's 42-44 en van de conservator- en de adviseur tuinen van Paleis Het Loo over de Tuinen van Paleis Het Loo vanaf pagina 45.

Tenslotte vindt u achterin het boek nadere informatie over hoe u met SAM kunt communiceren en een privacyverklaring. U kunt ons online vinden op www.apeldoornsemonumenten.nl

Rest mij nog u veel leesplezier toe te wensen.

**Stichting
Apeldoornse
Monumenten**

TERUGBLIK OP DE OPEN MONUMENTENDAGEN

– zaterdag 11 en zondag 12 september 2021

Josée Hulshof

De Open Monumentendagen (OMD) 2021 met als thema ‘inclusie’ zijn door SAM ingevuld met een gevarieerd programma. We zochten bij dit thema naar een uitstraling van gastvrijheid voor oud en (vooral ook) jong, met erfgoed van alle religieuze gezindten, recreatief erfgoed, stadswijken met een gevarieerde achtergrond (De Parken en Sprengendorp). Ook zochten we unieke locaties met een eigen verhaal zoals Het Apeldoornsche Bos, de Politieacademie, De Hoenderloo Groep en Radio Kootwijk. Deze opzet bleek een eclatant succes: met bijna 12.000 bezoeken aan 19 monumenten eindigde Apeldoorn landelijk op de 7e plaats (Nieuwsbrief Monumentaal, 14 september) in de top van steden met het hoogste aantal bezoeken aan opengestelde OMD-locaties.

Met sprankelende tonen van het mobiel carillon en het kistorgel vond zaterdagochtend bij de Grote Kerk de opening plaats door wethouder Cziesso: het plein voor de kerk en belendende trottoir vulden zich met steeds meer mensen die luisterden naar een betoverend concert, terwijl kinderen geduldig op hun beurt wachtten om het carillon te mogen bespelen.

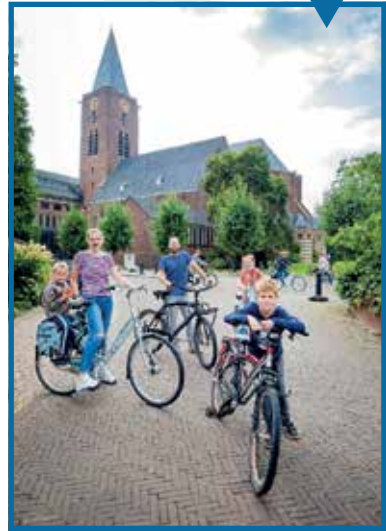

*Opening bij de Grote Kerk
door wethouder (van onder
andere cultuurhistorie)
Detlev Cziesso*

Dit jaar deden, speciaal voor de jonge bezoekers, ook het Boschbad en het Theehuis in Park Berg en Bos mee. Jong en oud genoten van de midgetgolfbaan en van de opengestelde kanovijver, en van de speciaal voor de jeugd uitgezette natuurspeurtocht.

Veel jonge mensen werden ook aangetrokken door de Politieacademie, die voor het eerst meedeed. Het bleek een verrassende topper met meer dan 2000 bezoeken. Kinderen vergaapten zich aan de imposante politieuniformen, jongeren kwamen kijken hoe het zou zijn om daar een opleiding te volgen, en jong en oud

waren onder de indruk van de harmonieuze overgang van het oude seminarie naar de moderne politieacademie.

Politieacademie (foto Rob Voss)

Opnieuw bleek ook hoe Apeldoorn gezegend is met prachtig religieus erfgoed: in de Onze Lieve Vrouwekerk en de Grote Kerk waren prachtige muziekoptredens die veel bezoekers trokken. In de Noorderkerk met haar kleurrijke lichtinval, binnenkort omgebouwd tot appartementen, was het bij tijden een drukte om deze unieke plek te bezoeken die anders niet toegankelijk is.

*OLV kerk met optreden
van de Veluwe Cantorij*

(foto Rob Voss)

Zowel in de synagoge als ook in de moskee kregen bezoekers uitleg over tradities en gebruiken. Honderden bezoekers wandelden de speciaal uitgezette (verkorte) route langs de historische graven op de Rijksmonumentale begraafplaats aan de Soerenseweg. Wat een cultuurhistorische en maatschappelijke rijkdom, op zo'n korte afstand van elkaar.

Eyüp Sultan Moskee (foto Rob Voss)

En dan de wijken: Sprengendorp en De Parken. Beide wijken genieten een erkende monumentale status en zijn toch zo verschillend. Sprengendorp, Sprengenspark en Sprengensflats deden nooit eerder mee aan OMD. Sprengendorp (met zijn sociale woningbouw, opgetrokken in rode bakstenen rijtjeshuizen – de eerste in Apeldoorn – honderd jaar geleden gebouwd als ensemble) met het ernaast gelegen Sprengenspark en de iets later gebouwde Sprengensflats, zijn alle gebouwd voor het personeel van de nabijgelegen kazerne. Bewoners en gidsen van het Apeldoorns Gidsen Collectief toonden hoe mooi wonen het is in deze wijk die als blijk van zijn unieke cultuurhistorische waarde in zijn geheel gemeentelijk monument is.

Bewoners van de wijk en gidsen van het Apeldoorns Gidsen Collectief leiden bezoekers rond door de Sprengewijk, het Sprengepark en de Sprengeflats

In De Parken, in zijn geheel een beschermd Rijks stadsgezicht, deed een groot aantal locaties mee, waaronder Villa Sonnevank, het opvallend mooie art-nouveau gebouw aan de Deventerstraat. Honderden bezoekers dromden samen om het prachtige pand van binnen en buiten te bewonderen. Ook een primeur was het meisjesweeshuis aan de Koninginnelaan met haar verbluffende glas-in-lood ramen en weinig bekende 200-jarige geschiedenis als weeshuis en later als kraamkliniek. Veel bezoekers kwamen kijken naar het gebouw waar ze geboren waren, of luisterden geboeid naar het verhaal over Nelly Pothoven die er in de jaren dertig woonde, en door Vertelgenootschap Apeldoorn tot leven werd gewekt. Ook de andere opengestelde monumenten in De Parken en het centrum (aan de Mariannalaan; de Van Kinsbergenstraat, de Sociëteit, het Oude Kantongerecht) verwelkomden een groot en geïnteresseerd publiek.

Vertelgenootschap Apeldoorn brengt de geschiedenis van een bewoner van Het Meisjesweeshuis uit de jaren 1930 tot leven

Ook werd het keukengebouw van het Apeldoornsche Bosch aan de Zutphensestraat dat al jaren leegstaat en nooit voor het publiek geopend is, voor deze gelegenheid opengesteld om met gedetailleerde uitleg terug te gaan in de vooroorlogse geschiedenis van het Apeldoornsche Bosch, geïllustreerd aan de hand van, onder meer, de koosjere en niet-koosjere afdelingen in het keukengebouw.

AGC gids Marijke Ron geeft bezoekers van het keukengebouw van het Apeldoornsche Bosch uitleg over de Joodse gebruiken destijds in de keuken

Op het voormalige terrein van De Hoenderloo Groep met haar geschiedenis van 170 jaar Jongenshuis, ontmoeten oud-bewoners, -groepsleiders en andere bezoekers elkaar. Maquettes, foto's en films toonden het bewogen verleden. De hoogbejaarde mevrouw Groen-Iemhof, dochter van directeur Iemhof en opgegroeid in de 'Heibult', liet op de tentoongestelde maquettes zien wat waar allemaal gebeurde en door welk raam de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog binnenviel om hun huis en tal van andere gebouwen te confisqueren.

De herinneringen die oud-bewoners en -groepsleiders samen ophaalden tonen hoe het OMD ook kan helpen om ervaringen levend te houden.

*Mevrouw Groen-Iemhof
wijst aan door welk raam
de Duitse bezetter tijdens
de Tweede Wereldoorlog
binnenviel in de 'Heibult'*

Radio Kootwijk deed ook dit jaar weer mee en trok zoals altijd veel enthousiaste, geïnteresseerde bezoekers. Vanwege de ‘anderhalve meter’ moest men zich inschrijven voor het bezoek aan het Hoofdgebouw en kregen bezoekers een tijdslot toegewezen. Dat mocht de pret niet drukken, integendeel, het leek de intensiteit van de geweldige ervaring om dit gebouw te betreden alleen maar te vergroten. De maximale capaciteit van bijna 2000 bezoekers in het Hoofdgebouw werd bereikt.

Stichting Apeldoornse Monumenten wil langs deze weg nogmaals alle eigenaren van de deelnemende locaties en alle vrijwilligers danken voor hun medewerking, inzet en tijd. Vertelgenootschap Apeldoorn, Apeldoorns Gidsen Collectief, de beiaardiers, de orkesten – dank dat jullie het OMD zo levendig en vitaal maken! Onze partners de gemeente Apeldoorn, Erfgoedplatform Apeldoorn (EPA) en CODA willen we danken voor de prettige samenwerking waardoor dit omvangrijke programma mogelijk is.

PLATFORM MONUMENTEIGENAREN

In het SAM jaarboek 2020 meldden we dat de gemeente Apeldoorn en Stichting Apeldoornse Monumenten gezamenlijk Platform Monumenteigenaren hebben opgericht. Dit platform heeft tot doel particuliere monumenteigenaren en eigenaren van een beschermd pand in de gemeente Apeldoorn te ondersteunen bij de instandhouding, restauratie en verduurzaming van hun pand door middel van:

- Het faciliteren van contact tussen monumenteigenaren;
- Het organiseren van informatieavonden;
- Het aanbieden van cursussen voor monumenteigenaren;
- Informatie bieden via een website, ondergebracht op de site van SAM: www.apeldoornsemonumenten.nl

Eigenaren van een Rijks- of gemeentelijk monument, een karakteristiek pand, of een pand onderdeel van een beschermd stads- of dorpsgezicht in onze gemeente kunnen kosteloos lid worden van het platform. Dit kan via bovengenoemde site. Leden worden per e-mail op de hoogte gehouden van activiteiten en zij kunnen zich als eersten daarvoor aanmelden.

In 2020, net tussen de coronabeperkingen door, hebben we succesvol een cursus monumentenonderhoud kunnen organiseren met vier van de zes geplande cursusavonden in het ACEC-café en twee virtuele sessies. Deze presentaties blijven beschikbaar om terug te kijken via de website van het platform: www.apeldoornsemonumenten.nl/platform-monumenteigenaren/

In 2021 hoopten we wederom een cursus monumentenonderhoud te organiseren. Dat viel echter tegen. Er waren zoveel onzekerheden dat we besloten de cursus uit te stellen tot 2022.

Wel zijn er vier webcasts geweest over verduurzamingen van monumenten. Deze waren georganiseerd door de gemeente Apeldoorn in samenwerking met deskundigen waarvoor alle leden van het platform werden uitgenodigd.

We hebben er alle vertrouwen in dat de cursus, deze keer bestaande uit vier avonden met nieuwe inhoud, ergens in voorjaar 2022 kan plaatsvinden. Zoals het er nu naar uitziet zullen vanaf eind maart de gemeente Apeldoorn, de Monumentenwacht Gelderland en Stichting Apeldoornse Monumenten gezamenlijk (vier) cursusavonden organiseren over onderhoud, restauratie en verduurzaming van monumenten en beschermde panden. Momenteel worden de laatste voorbereidingen daarvoor getroffen.

De avonden zullen, net als in 2020, plaatsvinden in het ACEC-café. Zodra de agenda met data is vastgesteld en de inschrijving is geopend, ontvangen leden van het platform hierover een bericht per e-mail. Ook zal dit worden aangekondigd in een SAM-nieuwsbrief en wordt dit op de site vermeld. Voor deelname zal een kostendeekkende bijdrage van € 7,50 per persoon per avond worden gevraagd.

Dus, bent u eigenaar van een Rijks- of gemeentelijk monument, of een karakteristiek pand, of een pand in een beschermd stads- of dorpsgezicht? Dan kunt u zich nog altijd aanmelden als lid van het platform via www.apeldoornsemonumenten.nl/platform-monumenteigenaren/ Het lidmaatschap van het platform is kosteloos.

We hopen u ook in 2022 weer te kunnen begroeten op de bijeenkomsten en als lid van Platform Monumenteigenaren.

BESCHERMD ERFGOED

Ed van Gent

Er is natuurlijk een groot aantal monumentale panden waar we ons als SAM voor zouden willen inspannen. Binnen ons kleine team moeten we echter een keuze maken: niet alle monumenten die in een zorgwekkende staat zijn of die bedreigd worden, kunnen we evenveel aandacht geven. In de loop van de laatste paar jaar zijn er een drietal panden van grote historische en monumentale waarde die telkens weer komt bovendrijven op ons prioriteitenlijstje. Dit betreft het Pakhuis Panama, het enige overgebleven pakhuis in het centrum van begin 1900 dat almaar verder aftakelt en waarvan de eigenaar maar niet opgespoord kan worden; de Wenumse Watermolen, die op de nominatie staat om verkocht te worden door de gemeente Apeldoorn; en het Centraal Beheer gebouw, dat nu al jaren leeg staat in afwachting van herbestemming en in ernstige verloedering aan het raken is. Hieronder treft u details aan over deze prioritaire zorgenkindjes van SAM.

• Pakhuis Panama

Het leegstaande en vervallen pakhuis achter de Marktstraat blijft het SAM bestuur bezighouden. Ook in SAM jaarboek 2020 hebben we erover geschreven. Dit onroerend goed staat bij de gemeente bekend als 'Pakhuis Panama'. Het betreft hier een zeer complexe situatie van een geïsoleerd bouwwerk, dat niet ontsloten is vanaf de openbare weg en waarvan de huidige eigenaar niet te achterhalen valt.

Wijkraad Centrum heeft met ondersteuning van SAM op 18 juni jl. een brief gestuurd aan het College van Burgemeester en Wethouders. In deze brief wordt aangegeven dat de deplorabele staat van 'Pakhuis Panama' extra aanstootgevend is in het licht van de opknabbeurt die de Markstraat heeft ondergaan en die van het Marktpllein (in uitvoering).

In de brief wordt aangedrongen op versnelde actie om het gebouw, een 'karakteristiek pand' en het enige nog bestaande pakhuis uit begin 20ste eeuw, op te knappen en herontwikkeling daarvan te initiëren.

Uit de gemeentelijke reactie bleek dat er een lang traject doorlopen was om te komen tot executoriale verkoop van het pand. Het bedrijf, blijkens bestaande stukken eigenaar van het pand, is al jaren geleden opgeheven. De bestuurders ervan zijn niet in Nederland gevestigd en kunnen ook niet gevonden worden. Reden waarom de gemeente nader advies heeft ingewonnen. Onteigening is juridisch gezien wellicht haalbaar.

Uit de gesprekken met de gemeente blijkt dat bij de gemeente Apeldoorn behoud en herstel van het karakteristiek pand voorop staat. De gemeente heeft toegezegd, dat onder leiding van een vastgoedjurist en met behulp van de gemeentelijke advocaat verdere vervolgstappen zullen worden uitgewerkt, waarbij verschillende opties mogelijk zijn. Zodra wettelijke kaders verder bekend zijn, worden zowel SAM als Wijkraad Centrum nader geïnformeerd.

Het SAM bestuur blijft over dit onderwerp in gesprek met de gemeente.

• Wenumse Watermolen

De gemeenteraad van Apeldoorn heeft besloten dat de Wenumse Watermolen en het omliggende terrein verkocht mogen worden. In 2020 verzocht Dorpsraad Wenum-Wiesel om uitstel, zodat het een plan zou kunnen indienen voor een project waar ook het dorp baat bij zou hebben. Dat uitstel is er gekomen en op uitnodiging van de dorpsraad heeft een lokale zorgpartij een plan gemaakt. Dit plan is nu ingediend bij de gemeente en er wordt onderzocht of het financieel haalbaar is. Vervolgens maakt de gemeente een integrale afweging of het plan verder uitgewerkt kan worden. De gemeente is van mening dat “in dit proces het erfgoedbelang volwaardig dient te worden meegewogen”. Volgens de gemeente moeten andere functies mogelijk zijn “mits deze de erfgoedwaarden geen geweld aan doen”. Behoud van de watermolen met kosteloos gebruik is voorwaarde.

Volgens informatie in het bezit van SAM, is de aspirant-koper van plan er twee gebouwen met zorgappartementen van te maken. Wij maken ons ernstige zorgen over deze ontwikkelingen

en stellen daarom dat de gemeente het complex beter ‘nog niet’ zou moeten verkopen, maar eerst een structuurvisie voor het hele gebied zou moeten maken (inclusief hindercirkel rond de nabijgelegen schietbaan).

Het idee van SAM is: Ontwikkel een stedenbouwkundig plan voor het gehele gebied dat globaal wordt begrensd door de Nieuwe Molenweg, Papegaaieweg en Zwolseweg. In dit plan krijgt de locatie van de Wenumse Watermolen als Rijksmonument dan een centrale en beeldbepalende positie.

Het voorliggende plan met zorgappartementen zou dan elders, tezamen met andere bouwmogelijkheden het nieuwe hart van Wenum kunnen worden.

- **Centraal Beheergebouw**

SAM heeft al vele malen haar zorgen uitgesproken over de teloorgang van het voormalige gebouw van Centraal Beheer. Een uniek ontwerp van architect Herman Hertzberger uit de jaren zestig van de vorige eeuw. Een iconisch

gebouw dat een bijdrage levert aan het stadsbeeld en de bekendheid van Apeldoorn. Inmiddels staat het pand op de gemeentelijke monumentenlijst.

Na een lange periode waarin het onduidelijk was in welke situatie het proces rondom het CB-gebouw verkeerde is het SAM bestuur recentelijk geïnformeerd over nieuwe stappen die door de ontwikkelaar Certitudo-Capital worden gezet.

Het architectenbureau MVRDV van Winy Maas heeft op basis van de structuur van het CB-gebouw een visie voor het gebied ontwikkeld. Deze gebiedsvisie zal inzicht geven in de wijze

waarop het CB-gebouw met nieuwe functies ingepast wordt in z'n omgeving en hoe aanvullende nieuwbouw daarbij geprojecteerd kan worden. Op basis van de gebiedsvisie zal in samenwerking met de gemeente een totaalplan worden ontwikkeld.

Voor het gebouw zelf zal nog wel een visie gemaakt moeten worden voor herontwikkeling op basis van de kernwaarden van het gebouw, waarbij met name de structuur van grote waarde is. Het is voorstelbaar dat gezien de complexe structuur van het gebouw voor andere gebruiksvormen zwaarwegende ingrepen nodig zullen zijn, met name in het centrale deel.

Volgens onze informatie wordt door het architectenbureau veel moeite gestoken in de analyse van het gebouw, waarbij Herman Hertzberger ook zelf betrokken is. Volgens de gemeente zit er weer creativiteit en voortgang in het proces.

SAM is zeer kritisch ten aanzien van de ontwikkelingen en stelt het behoud van het complex voorop. We hebben dan ook aangeboden aan het gemeentebestuur om een maatschappelijke rol bij het ontwerpproces te willen vervullen. SAM is er een groot voorstander van dat het CB-gebouw de status van Rijksmonument dient te krijgen. Uiteraard blijft SAM dit proces volgen.

MONUMENTALE KUNST

– van Harry Meek en Berend Hendriks

Josée Hulshof

De muurschildering van Harry Meek in De Veenkamp is gered van de sloophamer. Een jaar geleden, vlak voor kerstmis, bereikten ons alarmerende berichten: de sloop van De Veenkamp, een zorginstelling in Kerschoten, was begonnen en er was niets geregeld voor de prachtige muurschildering van Harry Meek in de aula. Inderdaad: de bulldozers stonden op het terrein, en binnen een paar weken zou alles met de grond gelijkgemaakt zijn.

SAM stuurde onmiddellijk een bezwaarschrift naar het College van Burgemeester en Wethouders, waarin de waarde van de muurschildering werd uiteengezet:

“Ten aanzien van de waardevolle monumentale kunstuitingen in en aan het hoofdgebouw is SAM van mening dat deze bewaard en opnieuw ingepast dienen te worden. Het betreft het sgraffito-reliëf van Harry Meek, voorstellende een lichtbaken in zee met gestileerde golven en zeilen. Dit is een geschenk van de gemeente Apeldoorn aan de woningbouwvereniging De Goede Woning ...

... verwachtte SAM dat u reeds uitvoering zou hebben gegeven aan het behoud van deze monumentale kunst door deze vooraf veilig te laten stellen. Dit blijkt echter niet het geval te zijn. Het sgraffito-reliëf van Harry Meek is op dit moment nog net niet onder de slopershamer verdwenen. Bijgevoegde foto toont het deel van het lichtbaken met gestileerde golven en zeilen dat vanuit de openbare ruimte zichtbaar is. Echter gezien de snel vorderende grootschalige sloopactiviteiten loopt het werk groot gevaar op beschadiging (er is geen enkel teken zichtbaar

dat het werk beschermd wordt tegen beschadiging) of zelfs totale vernietiging. SAM concludeert dat er respectloos met dit kunstwerk wordt omgegaan en vernietiging zou een zeer ernstige verschraling van kunst in het publieke domein betekenen. SAM houdt uw college daarvoor verantwoordelijk.”

De gemeente kwam onmiddellijk in actie, en verzekerde ons dat de muur met het werk zal worden veiliggesteld, uitgesneden, opgeslagen en ingebouwd in de nieuwbouw. Tot onze grote vreugde is dit geheel conform toezegging gebeurd. Met grote zorgvuldigheid werden proefgaten in de muur geboord om de verhuizing te kunnen voorbereiden. Het bleek een behoorlijk ingewikkeld karwei, daar het werk twee delen van de muur besloeg, gescheiden door een betonnen kolom met een heel andere structuur. Het vergde grote deskundigheid om het werk in zijn geheel te verplaatsen en op te slaan.

En zie hier, amper tien maanden later werd het werk al weer terug vervoerd naar de nieuwbouw op dezelfde locatie en ingebouwd. De muurschildering heeft het uitzagen, twee keer transport, opslag en inbouw goed overleefd. Al moet het deel dat op de betonnen kolom zat, worden hersteld. Hiermee is deze Harry Meek succesvol behouden voor het

nageslacht. Stichting Apeldoornse Monumenten is de gemeente en het bouwbedrijf bijzonder erkentelijk voor deze inspanning en we zijn verguld met het resultaat.

Het reliëf van Berend Hendriks lijkt ook gered te gaan worden. In het 'SAM jaarboek 2020' stonden we stil bij het behoud van het monumentale kunstwerk van Berend Hendriks in de zijmuur van de voormalige Sondorpschool aan de Nobelstraat in Kerschoten. Dit gebouw staat op de nominatie om gesloopt te worden in het kader van de herontwikkeling van het winkelcentrum Kerschoten. Naar aanleiding van het gezamenlijke verzoek aan de gemeenteraad van EPA (Erfgoedplatform Apeldoorn) en SAM heeft de gemeente besloten om een ambtelijke projectgroep op te zetten met als taak te bezien of en hoe dit kunstwerk behouden kan blijven door inpassing in de nieuwbouwplannen of plaatsing elders in de wijk. Wat betreft dit werk zijn de ontwikkelingen minder voortvarend.

Op dit moment staan de plannen en het gebouw er nog net zo bij als een jaar geleden. Het betreft een van de laatste bestaande werken van monumentale kunst van deze kunstenaar in de openbare ruimte. SAM is verheugd dat de gemeente Apeldoorn onze mening deelt dat dit werk van hoge kwaliteit is en zichtbaar en toegankelijk moet blijven in de openbare ruimte. We hebben er goede hoop op dat dit kunstwerk behouden kan blijven.

PROJECT POST-70

Ed van Gent

Het Post-70 project van de gemeente Apeldoorn sluit aan op het landelijk inventarisatieproject van monumentaal erfgoed uit de periode van 1970 tot 1990. Landelijk staat dit project bekend als Post-65. Het verschil is dat voor een aantal grote projecten uit de periode tussen 1965 en 1970, zoals het Centraal Beheer complex van architect Herman Herzberger, een uitzondering is gemaakt, omdat voor deze projecten plannen in voorbereiding zijn.

De gemeentelijke inventarisatie is uitgevoerd door drie onafhankelijke deskundigen: Joost Emmerik, tuin- en landschapsarchitect, Evelien van Es, architectuurhistoricus en Lara Voerman, architectuurhistoricus.

Op basis van veel informatie uit de Apeldoornse samenleving is een 'long list' samengesteld van erfgoed in Apeldoorn en de dorpen van na 1970. Het SAM-bestuur heeft een grote bijdrage aan deze lijst kunnen geven. Dit erfgoed gaat niet alleen over gebouwen, maar ook over 'structuren', zoals de wijk de Maten en over parken en openbare ruimten. De lijst is voor afweging en nadere keuze aan het gemeentebestuur aangeboden.

Alle erfgoed projecten zijn gegroepeerd op vijf thema's die bepalend zijn voor het karakter en de identiteit van Apeldoorn:

1. *De zakelijke city;*
2. *De herbergzame binnenstad;*
3. *Het verleidelijke stadsbeeld;*
4. *De Apeldoornse wijken;*
5. *Het Veluwe gevoel.*

Wat moet je je voorstellen bij deze indeling?

In het thema *De zakelijke city* zijn vooral kantoren en bedrijfspanden opgenomen verspreid over het stedelijk gebied, zowel in het centrum als de bedrijfsterreinen.

Christiaan Geurtsweg 3

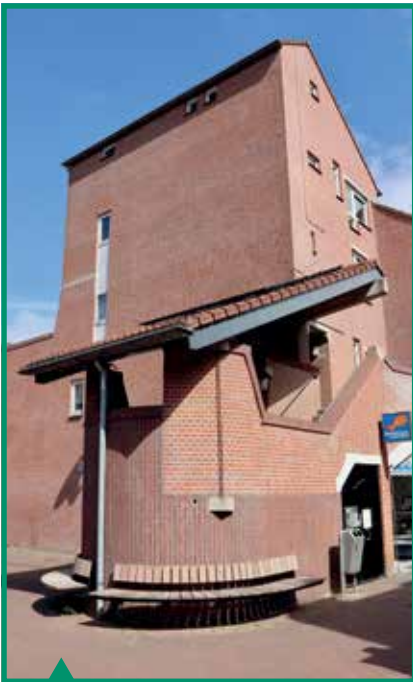
*Winkelpand,
Hoofdstraat 80/83*

De herbergzame binnenstad gaat over de gezelligheid van wonen in of bij het centrum in gebouwen die zijn gerealiseerd op de plekken die eind jaren '60 in en om de binnenstad waren gesloopt.

In *Het verleidelijke stadsbeeld* zijn bijzondere en iconische panden opgenomen, die herkenbaar zijn en specifiek het beeld van Apeldoorn bepalen.

Bibliotheek, Vosselmanstraat 299

In *De Apeldoornse wijken* komt vooral de wijk de Maten specifiek naar voren. Daar zijn in de periode tussen 1970 en 1990 ruim 10.000 woningen gerealiseerd. Daarvan is een aantal projecten met een bijzondere architectuur aan te wijzen. Zeker ook het winkelcentrum De Eglantier van de architect Alberts. Het wijkpark en ook andere panden in de buitenwijken vallen onder dit thema.

*Winkelcentrum De Eglantier
– De Maten*

Ten slotte wordt *Het Veluwe gevoel* weerspiegeld in een groot aantal verschillende woningtypen, bijzondere woonvormen en gebouwen, waaronder ook in een aantal dorpen.

*Nordic-woningen,
Maria Stuartstraat 39*

Bij de selectie speelde niet het argument van mooi of lelijk, maar wel of het erfgoed exemplarisch is voor de periode en voor de ontwikkeling van Apeldoorn. Op basis van landelijke wegingscriteria zal door een onafhankelijke deskundige per object een monumentenbeschrijving worden opgesteld.

Naar verwachting zal begin 2022 deze lijst voor besluitvorming aan de gemeenteraad van Apeldoorn worden aangeboden. De gemeentelijke coördinatie van dit project berust bij Henriëtte Sanders.

SAM volgt dit project nauwlettend. Regelmatig wordt het SAM-bestuur geïnformeerd over de voortgang. We zijn dan ook erg benieuwd welke panden op de 'short list' terecht komen en uiteindelijk aan de lijst van gemeentelijke monumenten worden toegevoegd.

VOORUITBLIK

- **SAM jarig!**

Herma van Dorth

In 2022 is het 35 jaar geleden dat Stichting Apeldoornse Monumenten werd opgericht. En dat gebeurde niet zonder reden!

De oprichting van een stichting om te zorgen dat cultuur-historisch waardevolle panden en monumenten behouden kunnen worden leek hard nodig. In de 70er en 80er jaren waren er nogal wat pareltjes verdwenen en er dreigde meer van dit onheil. Met de oprichting van de stichting wilde S.A.M. (destijds met puntjes ertussen) daar een halt aan toe roepen door met name hier bij de gemeente op aan te dringen.

Bestuur bij de oprichting. In het midden Hanspeter Nagtegaal en rechts Elly de Heus die het initiatief nam de stichting in het leven te roepen (foto Nieuwe Apeldoornse Courant)

Directe aanleiding was dat de Katholieke Meisjesschool aan de Molenstraat plaats moest maken voor een minder fraai, woningencomplex: eeuwig zonde die sloop in 1986 van deze monumentale school bij de Mariakerk (de huidige Onze Lieve Vrouwekerk).

*Katholieke meisjesschool
bij de Mariakerk*

*Huidig woningcomplex
op de plaats waar de
meisjesschool stond*

SAM gaat in 2022 aandacht besteden aan haar 35-jarig bestaan. In 2017, ter gelegenheid van ons 30-jarig bestaan, vierden we dit met een SAM Adoptieproject: Het terugbrengen van de Philipsreclame op de muur van het pand hoek Hoofdstraat/ Kapelstraat. Meer hierover is te vinden op de SAM website. Ook werd het (eerste) jaarboek: 'SAM-Kroniek Lustrum nummer' uitgebracht, deze is nog altijd te downloaden op www.apeldoornsemonumenten.nl/publicaties/

Als SAM Adoptieproject 2022 heeft SAM het idee opgevat om de straatnamen en oorspronkelijke gebiedsnamen in Park Berg en Bos weer in beeld te brengen. Te denken valt aan verwijsbordjes op plekken in het park. Dit idee vraagt nog verdere uitwerking en overleg. U gaat er vast meer over horen.

- **SAM-Stadsherstel**

Leo Kok

Waar SAM-Erfgoed de bestaande monumenten in de gemeente Apeldoorn koestert, beoogt SAM-Stadsherstel verkommerd of vergeten monumentaal erfgoed weer een maatschappelijke functie te geven. De overkoepelende Stichting Apeldoornse Monumenten zet er zich voor in deze activiteiten te coördineren. Zo zullen we in 2022 mogelijkheden onderzoeken om in regionale samenwerking een stimulerende rol op te bouwen van functieherstel of functiewijziging van historisch onroerend goed. Daarmee beogen we monumenten en beeldbepalende panden te redden en richten we ons daarbij op alle monumentale panden. En dat hoeven niet altijd geregistreerde monumenten te zijn.

Samen met anderen durven we uitdagingen aan te gaan en zetten we ons graag in voor al deze panden. In heel Nederland incasseren binnensteden klappen van de coronapandemie en de groei van webwinkels. Veel winkel- en kantoorpanden staan daardoor leeg, wat zorgt voor verpaupering en ruimteverspilling. Juist voor gebouwen met beeldbepalende of cultuurhistorische waarden kan functieherstel of functiewijziging uitkomst bieden.

• Overige plannen

Josée Hulshof

Daarnaast hebben we wederom een uitgebreid programma in petto waar u als onze donateur nauw bij betrokken zult worden of waarvan u middels onze nieuwsbrieven en andere publicaties op de hoogte zult worden gehouden. Lees op pagina 53 over hoe dit gebeurt.

De talrijke berichten die binnenkomen bij SAM met verzoek om informatie of om een interventie wanneer er ergens iets mis dreigt te gaan met een historisch pand, zullen we ook in 2022 binnen de ons beschikbare mogelijkheden zo goed mogelijk proberen te ondersteunen. Verder staat er weer een cursus monumentenonderhoud op de rol van vier avonden die we hopelijk in de lente in het ACEC-café kunnen geven, en streven we naar twee donateursavonden. Ook de organisatie van de Open Monumentendagen 2022 is weer gestart.

In samenwerking met de gemeente willen we ons blijven inzetten voor een spoedige ontknoping van de toekomst van onze zorgenkindjes als het Pakhuis Panama. Ook de Wenumse Watermolen blijft voor ons een topprioriteit waarbij behoud van het monumentale complex en zijn omgeving met garanties voor de financiering van het onderhoud van de monumentale gebouwen als voorwaarden moeten gelden bij een eventuele verkoop. Wat betreft de plannen voor het Centraal Beheergebouw zal er nog heel wat water door de Rijn stromen voordat deze voldragen zijn. SAM ziet het als een van haar kerntaken om, in samenwerking met andere organisaties, zich in te spannen tot het behoud van de kernstructuur van het Hertzberger ontwerp.

In onze zienswijze (standpuntbepaling) op de gemeentelijke omgevingsvisie heeft SAM onder meer ingezet op het stimuleren van ‘wonen boven winkels’ in de binnenstad. In het komende jaar willen we bezien wat er op dit terrein al dan niet mogelijk is en hoe een en ander gerealiseerd zou kunnen worden. Het gelijktijdig vergroten van de woningvoorraad en het verlevendigen van de binnenstad buiten de openingstijden van de winkels klinkt aantrekkelijk, maar is een complexe opgave. De andere onderdelen van onze zienswijze (waaronder suggesties voor een meer integrale planbeoordeling met grotere impact van cultuurhistorische afwegingen) blijven we nastreven waar en wanneer dit aan de orde gesteld kan worden.

Verder zijn we in gesprek met Paleis Het Loo om het komend jaar een aantal gezamenlijke activiteiten te ontplooiën ter gelegenheid van de heropening van het paleis. Ook SAM wil graag stilstaan bij de heropening van wat wellicht het beroemdste monumentencomplex van Apeldoorn is. Deze vruchtbare samenwerking biedt daartoe veel mogelijkheden, zoals ook blijkt uit het artikel ‘Tuinen van Paleis Het Loo’, te lezen vanaf pagina 45.

Al met al een rijk programma dat we met u en voor u willen realiseren.

(foto site Paleis Het Loo)

NIEUW AAN OUD

- behoud door ontwikkeling

Ed van Gent

“Hoe kan de gemeente dát toestaan? Dat past toch helemaal niet!”
Zomaar wat reacties op veranderingen aan monumentale gebouwen. De ‘zou niet moeten kunnen’ opvatting verwijst veelal naar het idee dat monumentale gebouwen niet mogen veranderen en dat de monumentale gebouwde omgeving permanent hetzelfde moet blijven.

Echter, onze huidige historische omgeving is een compositie van gebouwen vanuit het verleden. Zo is De Parkenbuurt sinds zijn ontstaan verdicht en veranderd. Er zijn lanen toegevoegd, kavels verkleind, tuinen opgedeeld en gedurende 150 jaar zijn woningen afgebroken en toegevoegd.

Elke tijd stelt zijn eigen eisen. De eisen aan woningen met betrekking tot comfort, techniek en duurzaamheid zijn enorm toegenomen. Onze huidige ruimtebehoefte is aanmerkelijk anders dan die van 150 jaar geleden of zelfs van 50 jaar geleden. Functieverandering van monumentale gebouwen, zoals tegenwoordig bij kerken, vraagt om structurele aanpassingen en nieuwe ruimten.

In Nederland zijn de opvattingen over restauratie en herontwikkeling van monumenten aan verandering onderhevig. De Belvédère-nota van enkele jaren geleden richtte zich op het behoud van monumenten en monumentale waarden op basis van het uitgangspunt ‘behoud door ontwikkeling’. Om historisch erfgoed te behouden dient deze aangepast te kunnen worden aan de eisen van de tijd. Historiserend bouwen zal niet zo gauw meer gebeuren. De kennis, het ambacht en de materialen ontbreken

veelal. Bovendien is later niet goed meer zichtbaar wat echt oud en monumentaal en wat nieuw is, nog afgezien of het resultaat ook werkelijk architectonisch goed en verantwoord is.

Architectuur is een vak. Een vak dat afhankelijk is van functionele behoeften, tijd, culturele opvattingen en veranderende middelen. Een goede architect staat door zijn opleiding in dezelfde traditie als de grote architecten uit het verleden. Veranderingen aan monumentale panden dienen in ieder geval door een gekwalificeerde architect plaats te vinden.

Monumentale gebouwen zoals kerken, maar ook villa's, zijn vaak conceptueel, als geheel ontworpen. De 'redengevende beschrijving' die ten grondslag lag aan verlening van de monumentenstatus vormt de architectonische opgave. In voorkomende gevallen is een onafhankelijke waardestelling nodig om te kunnen beoordelen of architectonische ingrepen de bestaande monumentale waarden respecteren.

Nieuwe toevoegingen zullen altijd discussie oproepen. Over smaak valt niet te twisten, zeggen we dan. De welstands- en monumentencommissies toetsen het ontwerp aan het gemeentelijk beleid. In Apeldoorn is dat de Commissie Omgevingskwaliteit (COK). In deze onafhankelijke commissie zijn de verschillende vakdisciplines vertegenwoordigd. Deze objectieve toetsing wordt geborgd door een zogenaamde 'inter-subjectieve' beoordeling, waardoor een integrale afweging van vakmatige opvattingen wordt verkregen.

Maar hoe dan?

De uitbreiding aan een monument wordt in principe op de volgende punten beoordeeld:

- de plaats aan het monument;
- de grootte of ondergeschiktheid ten opzichte van het monument;
- de architectonische vorm;
- de materiaalkeuze;
- de verbinding tussen oud en nieuw.

In het architectuurbeleid en het bestemmingsplan kunnen voor deze punten concrete richtlijnen worden aangegeven. Ook de redengevende beschrijving is richting gevend.

Over twee voorbeelden die recent zijn gerealiseerd laten we de architect aan het woord.

- **Uitbreiding woning:
2e Beukenlaan 44 'De Paddestoel'**

*Ontwerp: Architect Ir. Stephen Warren,
Witteveen Architecten, Apeldoorn*

'De Paddestoel' is een compacte kleine woning met een overstekende rietenkap in de vorm van een paddenstoel. Vanwege de bijzondere vorm en de architectonische kenmerken van de Amsterdamse school, met onder andere herkenbare steunberen, is het gebouw aangewezen als Rijksmonument.

Omdat het monumentale pand niet meer voldoet aan de huidige woonwensen en comfort en te klein is voor gezinsbewoning, kreeg architect Stephen Warren van architectenbureau Witteveen Architecten de opdracht om een keuken en eetkamer toe te voegen. Hij heeft deze uitbreiding ontworpen in nauw overleg met de gemeentelijke afdeling Cultuurhistorie.

Stephen gaf aan dat hij voor het tweede leven van deze woning uitsluitend aan de begane grond een dependance heeft willen toevoegen. Een ingewikkelde opgave omdat deze toevoeging ondergeschikt diende te zijn aan het oorspronkelijke gebouw en bestaande bomen gerespecteerd dienden te worden. Deze dependance staat los van het monument, slechts verbonden met glas. Het geheel is 'reversibel': De nieuwe toevoegingen kunnen gesloopt worden zonder dat het monument daarvan schade ondervindt.

De rechthoekige vorm opent zich met het, van het monument afgekeerde, dak naar de tuin: het landschap. Door het slim plaatsen van glazen puien zijn, terugkijkend vanuit de dependance, de steunberen van het monumentale gebouw binnen zichtbaar.

Stephen streeft in zijn ontwerpen naar contrasten in vormen en materialen. Bij dit ontwerp staat de rechthoekige open vorm tegenover de besloten vorm van het monument. Als contrast met de rieten kap is een natuurlijke bekleding gekozen in de vorm van voorgekleurde zinken platen, die als het ware als papier min of meer golven en de dependance omsluiten en verzelfstandigen.

Het monument is in oude glorie hersteld. De kap is vernieuwd en geïsoleerd en de ramen zijn voorzien van zogenaamd monumentenglas. Rondom is het hekwerk weer volledig hersteld. Er is met grote zorg aan dit plan gewerkt. Het is aan de toeschouwer te beoordelen of de architect in z'n opgave is geslaagd. Immers slechts door een dergelijke drastische ingreep kon met behoud van de bestaande monumentale waarden aan deze woning een volwaardig tweede leven worden gegeven.

- **Uitbreiding: De Grote Kerk**

Ontwerp: Architectenteam Hugo Schoemaker, Ron Verduijn en Antonie Bax, Van Hoogevest Architecten BV, Amersfoort.

Aanleiding voor de nieuwe aanbouw aan De Grote Kerk is de wens om de exploitatiemogelijkheden te verbreden. Hiervoor zijn aanvullende faciliteiten nodig in de vorm van een toilet-eenheid en een berging. De Grote Kerk heeft voor een brede inzetbaarheid gekozen door onder andere een samenwerking met Theater Orpheus.

Als plaats voor de nieuwe aanbouw zijn diverse locaties in en om De Grote kerk onderzocht. De uitbreiding diende een minimale impact te hebben op het gebouw. Uiteindelijk is gekozen voor de plek in de 'oksel' van het gebouw die het minst zichtbaar is vanaf de openbare weg. Voor het ontwerp diende architect Hugo Schoemaker rekening te houden met de plaatselijke gegevens van de aanwezige steunberen en de aanwezige parkeerruimte.

Het breed samengestelde architectenteam van Van Hoogevest Architecten heeft voor het ontwerp gekozen voor een bescheiden zelfstandig gebouwtje met ronde hoeken. De bovenrand wordt gevormd door een brede band die aansluit op de horizontale band in de gevel van de kerk. De nieuwbouw is slechts door middel van glazen puien verbonden met de kerk. Eenmaal binnen vormt de oorspronkelijke buitengevel van de kerk een nieuwe binnengevel als mooie begeleiding van de entreezone.

De gevel met de rondingen leidt als vanzelf naar de ingang van de kerk toe. Hugo Schoemaker onderstreept hierbij dat deze beweging wordt ondersteund door de vertanding van het bijzondere en unieke metselwerkverband waarmee het gebouw een eigen 'huid' heeft gekregen.

Door de eenvoudige, zorgvuldige vormgeving en kleur kan deze uitbouw worden gezien als een weinig opvallende maar architectonisch waardevolle toevoeging aan De Grote Kerk.

PUBLICATIES

Dit jaar publiceerde Stichting Apeldoornse Monumenten twee boeken. In de serie 'Wijk in Beeld' verscheen een boek over de wijk Berg en Bos en er werd een tweede deel over kleine monumenten in Apeldoorn uitgegeven. Hieronder een overzicht. SAM dankt alle auteurs voor hun bijdrage aan deze unieke publicaties. Voor de totstandkoming van beide boeken was de subsidie van het FAHP (Fonds Apeldoornse Historische Publicaties) onontbeerlijk. We zijn het EPA zeer erkentelijk voor de verstrekte subsidies.

- **Boek 'Berg en Bos, een verrassende ontdekking'**
Josée Hulshof

In mei 2021 verscheen dit rijk geïllustreerde, ingebonden boek van 168 pagina's als deel 7 in de serie 'Wijk in Beeld', een samenwerking tussen SAM en Wijkvereniging Berg en Bos.

De lezer wordt aan de hand van omschrijvingen met illustraties meegevoerd langs de meest uiteenlopende wetenswaardigheden over deze Apeldoornse wijk: natuur, stratenplan, architectuur en familiegeschiedenissen, gebeurtenissen en kunst en cultuur uit de afgelopen 125 jaar. Een beeld van een mooie wijk met bewoners die genieten van wonen in het groen op ruime percelen in unieke woningen waarvan een groot deel een beschermde status heeft als Rijks- of gemeentelijk monument of karakteristiek pand.

Het boek heeft ruime aandacht gekregen in de media, tijdens de ledenavond van Wijkvereniging Berg en Bos op 7 september, de Open Monumentendagen, de donateursavond van SAM op 25 oktober, en het EPA Historisch Café van 12 november.

Het SAM bestuur is dan ook erg verheugd over het feit dat de verkoop via de boekhandels Nawijn & Polak en een groot aantal Primera-winkels in Apeldoorn zeer voortvarend verloopt. Het boek is er te koop voor € 24,95 (ISBN 978 908 315 6309).

- **Boek ‘Ter herinnering aan ... kleine monumenten in Apeldoorn, deel 2’**

Herma van Dorth

Stichting Apeldoornse Monumenten heeft een boek uitgebracht over kleine monumenten: Ter herinnering aan ... kleine monumenten in Apeldoorn, deel 2. Dit als opvolger van deel 1 uit het jaar 2000 (een PDF-document van dit deel is te vinden op de SAM website).

“Kleine monumenten, soms zo vergroeid met de omgeving dat ze niet eens meteen opvallen als monument ... Een logisch vervolg, omdat meteen duidelijk was dat Apeldoorn nog zoveel meer mooie, kleine monumenten kent dan de selectie uit het eerste deel.”, aldus burgemeester Ton Heerts in zijn voorwoord.

De samenstellers zetten een verzameling cultuurhistorische objecten in de spotlights. Prachtige objecten in allerlei vormen en maten: stenen, palen, plaquettes, een put, molenstenen en herinneringsbomen met elk een eigen verhaal, bevatten herinneringen aan een persoon, een gebeurtenis of een bepaalde plek.

De kleine monumenten uit dit boek zijn heel divers. Zo is er de geschiedenis van de mysterieuze ingangspalen van het Brandts Bosch die nog steeds langs de Arnhemseweg staan en het bijzondere verhaal over het schapenkerkhof bij de Woeste Hoeve.

Wat te denken van het borstbeeld van Vondel dat op initiatief van enthousiaste straatbewoners is opgericht. De verdwenen drinkplaats bij de vijf dienstwoningen van De Hoge Veluwe in Hoenderloo waarvan bijna niemand meer iets weet. De verhalen over oude en nieuwe oranjeherinneringsbomen, die de nauwe band tussen Apeldoorn en het koningshuis benadrukken.

Een paar objecten die lange tijd op de gemeentewerf hebben gelegen zijn na lange tijd weer fraai herplaatst in het straatbeeld, zoals de kanaalsteen op de Vlijtsekade en de Roosmale Nepveulantaarn aan de Hoofdstraat.

Diverse erfgoedinstellingen, met name Stichting Apeldoornse Monumenten en Vereniging Oud Apeldoorn hebben zich sterk gemaakt voor de terugkeer van deze kleine monumenten.

Het boek is te koop bij Nawijn & Polak en Primera Westra voor € 9,95 (ISBN 978 908 315 6316).

MONUMENTALE BOMEN

Hans Hogenbirk, IVN

Natuur is vaak een inspiratiebron voor cultuur. Denk aan herinneringsbomen met een kunstzinnig hekwerk of kijk naar de stadsparken ingericht in een specifieke landschapsstijl met bomen, struiken en planten samen met kleine monumenten of kunstwerken. In ons cultuurlandschap zijn er natuurlijke en beeldbepalende elementen te vinden zoals houtwallen, knotwilgen, heggen en watergangen als sprengen en beken. De gemeente Apeldoorn kan zich verheugen op zeer veel monumentaal groen, waarvan hieronder enkele voorbeelden.

Eerbiedwaardige bomen zijn al monumenten op zich en als er dan ook nog een verhaal achter zit is het helemaal interessant. De Valentijns linde bij de brandweerkazerne is zo genoemd omdat de boom op Valentijnsdag 2001 (14 februari) is verplaatst naar deze plek.

Oorspronkelijk stond de boom bij de voormalige school aan de Schoolstraat, waar ooit Gigant was gevestigd. De lindeboom wordt gevoed door regenwater dat van de brandweerkazerne naar een ondergronds reservoir gaat, waar de linde aan gekoppeld is.

Of kijk vanuit de Hoofdstraat eens de Paslaan in. De meeste zomereiken dateren uit de jaren '80 van de 19e eeuw. Wat een verschil met de foto van diezelfde Paslaan van circa 100 jaar geleden.

Aan de Jhr. Mr. G.W. Molleruslaan op het Prins Hendrikplein, tegenover de Koninklijke HBS staat de in 1933 geplante herinnering eik voorzien van een smeedijzeren hekwerk. Met deze zomereik gedenken we de 400ste geboortedag van Willem van Oranje (1533-1584). Data die je in de lijsten van het hekwerk kunt terugvinden. Voor zijn leeftijd is de boom zeer fors. Hij profiteerde jaren van extra mest die de rozenstruiken pal om hem heen kregen.

Een andere herinneringsboom staat op de kruising Loolaan/Canadalaan. Deze zilveresdoorn is op 29 december 1945 geplant door luitenant generaal G.G. Simonds ter gelegenheid van het afscheid van de Canadese troepen in Apeldoorn. In het muurtje links van de boom bevindt zich een herinneringssteen met een tekst en de afbeelding van de Maple Leaf. Dit lommerrijke plantsoen telt een aantal exoten, zoals twee majestueuze tulpenbomen met hun speciaal gevormde bladeren, die deze plek sfeer en status geven.

In Hoog Soeren staat een andere bevrijdingsboom. In maart 1946 werd hier een Amerikaanse eik geplant ter herinnering aan de bevrijding van het dorp door Canadese troepen op 17 april 1945. De boom werd wegens ziekte in 2018 geveld, daarna is opnieuw een Amerikaanse eik als bevrijdingsboom aangeplant. Aardig om te weten is dat het hekje dat om de boom staat is gemaakt van het hout van de oorspronkelijk geplante boom.

De Parken kennen we allemaal, het Sprengenpark – een wat onderbelicht park – is ook een goed voorbeeld van het samengaan van cultuur en natuur. Het is – net als veel andere parken in Apeldoorn – ontworpen in de Engelse landschapsstijl met kronkelende paden en veel waterpartijen en bevat naast diverse kunstwerken tientallen verschillende boomsoorten.

En denk eens aan de vele sprengen en (restanten van) watermolens. 100% door mensen aangelegd, maar welke natuur in Nederland is dat niet? Bij de herstelwerkzaamheden van de afgelopen jaren zijn niet alleen de beken zelf aangepakt maar vaak ook het groen eromheen. Het zijn nu vaak monumentale pareltjes geworden. Zoals het parkje De Goudvink in Ugchelen met herstelde waterlopen van de Eendrachtspreng. Deze spreng stroomt richting Apeldoorn, komt samen met de Ugchelse beek en gaat daarna verder als de Grift. Een oud pomphuisje van de in 1996 afgebrande papierfabriek van Van Gelder is nog bewaard gebleven. Bij de herstelwerkzaamheden is het groen rond de sprengenkop geheel gerenoveerd en voor publiek toegankelijk gemaakt.

Ook het landschap rond Apeldoorn is voor de goede waarnemer monumentaal. Veel wegen in het buitengebied vertonen een slingerend verloop in dit landschap. Veelal oude paden aan de oostkant van Apeldoorn liepen via hogere dekzandruggen van boerderij naar boerderij zodat men in dit vochtige (kwel)gebied de voeten drooghield. Via www.topotijdreis.nl zijn veranderingen in het landschap te volgen.

En wat te denken van de natuur als inspiratiebron in de architectuur en toegepaste kunst. Bloemranken, bladeren en dierenmotieven sieren diverse gebouwen in de binnenstad in de Jugendstil. Ook in de formele tuinen van Paleis Het Loo of het Sterrenbos in het Paleispark komen natuur en architectuur bij elkaar.

En zo is er nog veel meer monumentaal groen in Apeldoorn te vinden. De afdeling Apeldoorn van de Vereniging IVN-natuur-educatie biedt een aantal wandelingen en fietstochten waarmee u veel meer van dit monumentale groen zelf kunt gaan ontdekken. Kijk op www.ivn-apeldoorn.nl in het menu routes of download de IVN Routes app en ga op pad.

DE TUINEN VAN PALEIS HET LOO

PALEIS HET LOO

Renske Ek & Willem Zieleman, Paleis Het Loo

Paleis Het Loo werd gebouwd in het laatste kwart van de 17e eeuw en diende meer dan drie eeuwen als zomerpaleis. Hier woonden de stadhouders en koninklijke leden van het Huis Oranje-Nassau. Na het overlijden van Koningin Wilhelmina in 1962 werd besloten het paleis om te vormen tot museum. In 1984 werd dit voormalige koninklijke paleis voor het publiek geopend.

Het interieur van het museum geeft de bezoeker zowel een kijkje in het 17e-eeuwse leven van de bouwers van het paleis, Koningstadhouder Willem III en zijn Engelse vrouw, Mary Stuart, als van de latere bewoners. De tuinen, met de strakke, barokke symmetrie, de imponerende beelden, fonteinen en de bijzondere planten laten vooral de 17e-eeuwse uitgangssituatie zien. Terug naar een tijd waarin het creëren en onderhouden van een imposante tuin als een vorm van kunst werd gezien.

De tuinen van Paleis Het Loo zijn in de loop van hun bestaan steeds veranderd. Soms betrof dit kleine veranderingen, zoals het aanpassen aan de voorkeuren van de bewoners of het vermogen van de tuindienst om specifieke planten in leven te houden. Andere keren waren het grotere hervormingen, meestal om de tuin aan te passen aan een veranderende tuinmode. De tuinen waren nooit een statisch gegeven en de kunst van het creëren van ten eerste een imponerende barokke tuin, later een landschapstuin én weer terug naar een barokke tuin is ronduit indrukwekkend. Zeker als daarin ook gedacht wordt aan het benodigde groene vakmanschap om het geheel te onderhouden door de eeuwen heen.

Het begin: de 17e eeuw

In 1684 was stadhouder Willem III (1650-1702) op zoek naar een plek om een zomerpaleis te bouwen voor zichzelf en zijn vrouw, Mary Stuart (1662-1694). Zij zochten specifiek op de Veluwe, omdat Willem III daar al over de jachtrechten beschikte.

Koning-stadhouder Willem III en zijn gezelschap verzamelen zich voor de jacht, Dirk Maas, 1686-1690

Geheel in de traditie van Willem zijn grootouders, Frederik Hendrik (1584-1647) en Amalia van Solms (1602-1675), wilden zij naast een mooi paleis ook een imponerende tuin kunnen aanleggen. De keus viel uiteindelijk op het gebied bij het middel-eeuwse kasteel 'Het Oude Loo', bij Apeldoorn. Deze keus werd bepaald door de relatieve lage ligging ten opzichte van het Veluwe Massief met de daaraan gekoppelde aanwezigheid van vers stromend water, belangrijk voor de huishouding én voor het realiseren van een groene tuin, met fontein en waterwerken.

Door het hoogteverschil in het terrein, gekoppeld aan een ingenieus waterbuizen systeem, ontstond er genoeg waterdruk om de tuin van voldoende water te voorzien en daarnaast

ook de fonteinen en cascades te bedienen. Om de constante aanvoer van vers water te garanderen, verwierf Willem III ook alle waterrechten van de 'Noord Apeldoornse Marke'. Voor de hoogste fontein, de 'Koningsprong', werd het water via speciale waterbuizen naar de tuin geleid vanuit sprengkoppen in Orden en Assel, over een afstand van respectievelijk vijf en tien kilometer.

De tuinen bestonden uiteindelijk uit een lager gelegen 'Beneden-tuin' direct achter het paleis, twee privétuinen voor Willem en Mary aan weerskanten van het paleis en een meer naar het noorden gelegen 'Boventuin'. Het geheel werd omgeven door verscheidene 'tuinkamers', met onder andere een labyrint en boomgaarden.

*Vogelvlucht Paleis
Het Loo, Pieter
Schenk, circa 1700
(collectie Paleis Het Loo)*

Naast dat Willem en Mary zeer geïnteresseerd waren in het verzamelen van schilderijen, porselein en mooie meubels hadden ze beiden ook een voorliefde voor zeldzame exotische planten en dieren. Door de contacten van Willem III met de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), de West Indische Compagnie (WIC) en een (inter)nationaal netwerk van tuin- en plantenliefhebbers waren ze in staat een spectaculaire collectie bijzondere planten op te bouwen.

Door de waterwerken met vers, stromend water en de unieke plantencollectie waren de 17e-eeuwse tuinen van Paleis Het Loo beroemd in heel Europa en Rusland.

18e en 19e eeuw

Na het overlijden van Willem III in 1702 wordt Paleis Het Loo door zijn opvolgers ook gebruikt als zomerpaleis. Het interieur wordt steeds weer aangepast, maar in de tuinen gebeurt lange tijd niets ingrijpends. Uit de archieven en brieven blijkt dat het onderhouden van de tuinen al een enorme inspanning op zich was.

Rond 1780, in de tijd van stadhouder Willem V (1748-1806), worden een aantal onderdelen van de tuin omgezet naar een landschappelijke aanleg, de nieuwste tuinmode in die tijd. Het ontwerp was van Philip Willem Schonck (1735-1807). Tot 1807 zijn het alleen de Boven tuin en delen rond 'Het Oude Loo' die worden aangepast. In 1795 vlucht Willem V met de naderende invasie van het Franse leger naar Engeland.

In 1808 is het Lodewijk Napoleon (1778-1846), Koning van Holland van 1806-1810, die de gehele formele tuin onder een dikke laag zand laat verdwijnen. Er komt nu een landschapspark, ontworpen door Alexandre Dufour (1750-1835). Met meanderende paden en grote boom- en struiken-

groepen ontstaat er een groot contrast met de eerdere symmetrie van de barokke tuin.

Het Witte Loo in een landschapspark, Andreas Schelfhout, 1838
(collectie Paleis Het Loo)

Na de Franse tijd nemen de Nederlandse koningen Paleis Het Loo weer in gebruik als zomerverblijf en in de tijd van koning Willem III (1817-1890) gaat het park weer een belangrijke rol spelen in het hofleven, net als in de 17e eeuw. Veel van de rododendrons die nu nog in het park te vinden zijn werden in deze periode geplant en er werden prachtige Victoriaanse kassen gebouwd, een deel daarvan nu nog steeds in gebruik bij de tuindienst

20ste eeuw

Koningin Wilhelmina (1880-1962) was opgegroeid op Paleis Het Loo en deze omgeving was haar 'favoriete plekje op aarde'. Ze heeft veel tijd doorgebracht in het landschappelijke park en de omliggende bossen van de Veluwe. Na haar dood werd besloten om het paleis tot nationaal museum om te vormen en terug te brengen naar de originele 17e-eeuwse vormgeving. Daarvoor werd het paleis van een witte pleisterlaag ontdaan, werd er een extra verdieping verwijderd en werd een in het begin van de 20ste eeuw aangebouwde balzaal gesloopt. Een klein deel van het grondgebied, direct achter het paleis, werd teruggebracht naar de 17e-eeuwse barokke tuin.

*Luchtfoto na opening als museum.
Foto Holland, 1987 (collectie Paleis Het Loo)*

De reconstructie van de formele tuin was gebaseerd op historisch bronmateriaal, zoals gravures, prenten en reisverslagen uit het einde van de 17e eeuw. Belangrijk hierbij waren onder andere prenten van Jacob Roman, Romeyn de Hooghe, Justus Danckerts en Laurens Scherm. Daarnaast waren de plattegrond van Christiaan Pieter van Staden en het reisverslag van Walter Harris (1699), lijfarts van Willem en Mary, heel belangrijk voor tuindetails.

Tijdens de opgravingen werden de restanten van de originele tuin onder het dikke pakket zand teruggevonden, zoals de waterlopen, de mozaïek bodems van de fontein en zelfs afdrukken van de hoeken van de haagjes, wat de reconstructie naar het origineel beduidend vergemakkelijkte.

Bij de opening als museum had Nederland er een groen monument bij, als enige historiserende vertegenwoordiger van de 17e-eeuwse Hollandse Baroktuin. Sindsdien wordt er ieder jaar, net als in de 17e eeuw, gewerkt met een voorjaars- en een zomerbeplanting. De planten die in de formele tuinen gebruikt worden zijn allen soorten die al in de 17e eeuw in Nederlandse tuinen in gebruik waren.

21ste eeuw

Meer dan 20 jaar later, rond 2005, waren de tuinen hard aan een nieuwe opknopbeurt toe. De ondergrondse waterleidingen lekten en de kunststof parterreranden, gebruikt om de vorm van de parterres uit te zetten, waren vergaan. Bovendien was de bodem veel van de aanwezige nutriënten kwijtgeraakt.

Tussen 2007 en 2015 ging de gehele tuin in verschillende fases op de schop, waarbij al het historische bronmateriaal opnieuw werd geraadpleegd. De bronnen waren grotendeels dezelfde als voor de reconstructie van de jaren '80, maar door voortschrijdend inzicht als gevolg van 30 jaar meer tuin-

historisch onderzoek was het mogelijk om meer correcte detailleringen op te nemen. Een voorbeeld hiervan is het inzicht dat in de Benedentuin bloemenranden waren samen met gras, in plaats van het gebruikte rood steenslag. In plaats van cement werd er nu blauw Belgisch hardsteen gebruikt als basis voor de Venus- en Hercules fontein én de afmetingen van de haagjes werden aangepast. In de 17e eeuw was een haagje namelijk bedoeld als een randbeplanting, om het grind van de paden uit de bloemenranden van de parterres te houden. Hieruit volgde de keuze om de haagjes langs de randen laag en smal te houden.

Luchtfoto na herziening tuin. Maarten van de Biezen, 2021
(collectie Paleis Het Loo)

Sinds 2015 kunt u weer genieten van tuinen van Paleis Het Loo zoals de eerste bewoners, Willem en Mary, deze hebben kunnen aanschouwen. Als u buiten de tuinen in het grote 'Koninklijk Park' gaat wandelen zijn daar ook de oudste sprengensystemen uit 1517 te zien en de prachtige, in landschappelijke stijl omgevormde veldvijvers.

BESTUURLIJKE ZAKEN

Corrie van de Kraats

In juli van dit jaar heeft Leo Kok de voorzittershamer overgedragen aan Josée Hulshof. Leo gaat zich als gedelegeerd bestuurder bezighouden met SAM-Stadsherstel, waarvoor hij al taken a.i. waarnam.

Had SAM op 31 december 2020 nog 390 donateurs, per 31 december 2021 zijn het er 382.

Het bestuur van Stichting Apeldoornse Monumenten bestaat per 31 december 2021 uit:

<i>Josée Hulshof</i>	voorzitter
<i>Leo Kok</i>	gedelegeerd bestuurder SAM-Stadsherstel
<i>Corrie van de Kraats</i>	secretaris
<i>Willem Beumer</i>	penningmeester
<i>Herma van Dorth</i>	PR/Communicatie/Evenementen
<i>Hans van de Water</i>	algemeen bestuurslid
<i>Ed van Gent</i>	algemeen bestuurslid

Gift Rabobank

In het kader van Rabo Club Support werd SAM in november verblijd met een gift van € 100,- voor instandhouding monumenten. Veel dank aan de Rabo Club Support!

**Stichting
Apeldoornse
Monumenten**

HOE CORRESPONDEERT SAM MET U?

Herma van Dorth

Als Stichting Apeldoornse Monumenten willen wij graag met name onze donateurs informeren over onze activiteiten en nieuwtjes. Dat doen we op verschillende manieren. Natuurlijk is er de SAM website www.apeldoornsemonumenten.nl waarop regelmatig nieuws wordt vermeld. Ook ontvangt u per post jaarlijks het SAM jaarboek en het programmaboekje van de Open Monumentendagen, die al sinds 1988 door SAM worden georganiseerd in het tweede weekend van september. Daarnaast versturen we ieder jaar meerdere nieuwsbrieven en uitnodigingen voor SAM-bijeenkomsten. Omdat ook SAM 'op de kleintjes moet letten' versturen we die via e-mail.

Dit jaar hebben we helaas maar één donateursavond gehad (op 25 oktober) over Berg en Bos en zijn we met de aanwezige donateurs in gesprek gegaan en te vragen waar u behoefte aan heeft.

Mocht u het afgelopen jaar geen mails van SAM ontvangen hebben, dan kan dat erop duiden dat wij niet over uw actuele e-mailadres beschikken. Wilt u dan de moeite nemen dit alsnog kenbaar te maken? Dat kan via de website of door een e-mail te sturen naar info@apeldoornsemonumenten.nl

Als u überhaupt niet over een e-mailadres beschikt, omdat u bijvoorbeeld geen gebruik maakt van internet en u wilt wel ons nieuws vernemen? Laat het ons dan even weten. Dat kan door een berichtje aan SAM, Roggestraat 44, 7311 CD, Apeldoorn of telefonisch aan de secretaris op (055) 360 0677. Wij zullen u dan graag onze nieuwsbrieven en uitnodigingen per post doen toekomen. De donateurs die nu al onze nieuwsbrieven per post ontvangen hoeven niets te doen. Voor hen blijft het zoals het is.

SAM PRIVACYVERKLARING

Stichting Apeldoornse Monumenten (SAM) beschikt over persoonsgegevens van haar donateurs en van allen die betrokken zijn bij de uitvoering van haar activiteiten of anderszins met SAM in contact zijn of zijn geweest. Deze gegevens betreffen naam, voornaam of voorletters, adres en veelal geboortedatum en e-mailadres, soms telefoonnummer en ook bankrekeningnummer (IBAN) van donateurs en andere geldgevers en relaties.

Genoemde gegevens zijn door betrokkenen zelf aan SAM kenbaar gemaakt en worden in beschermde omgeving door de donateursadministrateur van SAM beheerd. De gegevens worden uitsluitend gebruikt voor communicatie over activiteiten van SAM en inning van donaties. Zonder toestemming van de betrokkene worden zijn/haar persoonsgegevens niet aan derden verstrekt, tenzij SAM daartoe wettelijk verplicht is.

SAM houdt zich aan alle bepalingen van de Privacywet.

Als u de indruk heeft dat uw gegevens niet goed beveiligd zijn of er aanwijzingen zijn van misbruik, neemt u dan alstublieft contact op via info@apeldoornsemonumenten.nl

Betrokkenen kunnen hun bij SAM geregistreerde persoonsgegevens inzien, laten wijzigen of laten verwijderen. Personen die er geen prijs meer op stellen om benaderd te worden door SAM kunnen dat schriftelijk kenbaar maken aan de Donateursadministratie van SAM, Roggestraat 44, 7311 CD, Apeldoorn. Hun gegevens worden daarna prompt uit het bestand van SAM verwijderd. Indien er onverhoopt een digitale inbreuk ('hack') plaatsvindt in de persoonsgegevens zal SAM dit melden aan betrokkenen en de Autoriteit Persoonsgegevens in kennis stellen.

Deze privacyverklaring staat ook op de website van SAM:
www.apeldoornsemonumenten.nl

COLOFON

SAM jaarboek 2021

is een uitgave van Stichting Apeldoornse Monumenten.

Website en e-mailadres

www.apeldoornsemonumenten.nl
info@apeldoornsemonumenten.nl

Postadres

Stichting Apeldoornse
Monumenten
Roggestraat 44
7311 CD Apeldoorn

Bankrekening

NL02 RABO 0393 4367 72
t.n.v. penningmeester SAM
minimum donatie € 25,- p/jr

Eindredactie

Herma van Dorth

Vormgeving & DTP

DTP-studio Pontifix

Drukwerk

B&K Repro Service

Stichting Apeldoornse Monumenten werkt samen met verschillende cultuurhistorische organisaties in het Erfgoedplatform Apeldoorn (EPA).

Stichting Apeldoornse Monumenten

© 2022, *Stichting Apeldoornse Monumenten*